

ВОЛОДИМИР ЛЕОНТОВИЧ – ТВЕРЕЗИЙ РЕАЛІСТ

Анотація. У статті простежується натуралістична тенденція в творчості українського письменника Володимира Леонтовича (кінець XIX - початку XX ст.)

Ключові слова: гуманізм, об'єктивна описовість, інтелектуалізм, натуралізм, соціальний тип, історичні обставини, тема.

Resume. The article deals with a naturalist tendency in the prose works of a Ukrainian writer Volodymyr Leontovych (late XIX- early XX).

Key words: humanism, descriptive objectivism, intellectualism, naturalism, social type, historical circumstances, subject.

Восени минулого року минув ювілей* шанованої суспільної людини, ім'я якої сьогодні, на жаль, відоме не багатьом. Це – Володимир Леонтович, письменник, культурно-громадський, політичний діяч, меценат. Доля його типова для українського патріота: змагання за державну незалежність, еміграція внаслідок поразки Української Народної Республіки та повернення в Україну художніх творів за нових теперішніх умов.

До 140-річчя з дня народження В. Леонтовича (в літературі – В. Левенка) було проведено ряд публічних заходів: наукова конференція в Національному педагогічному університеті ім. М. Драгоманова, засідання у Спільці письменників України, вечір пам'яті у Львівському Національному університеті імені Івана Франка. А підставою для такої широкої розмови про творчість письменника послужив чотиритомник художніх творів, підготовлений до друку Оленою Леонтович та спонсорований онуками письменника, що проживають за кордоном. До згаданого багатотомника, що побачив світ у київському видавництві “Сфера” протягом 2004-2006 років, увійшли оповідання, повісті, статті, спогади. Вони дають повне уявлення про творчу індивідуальність письменника.

Володимир Миколайович Леонтович народився 5 серпня 1866 року на Полтавщині в українській дворянській родині, корені якої по батьковій лінії сягали козацького роду, а по материній – вели до французьких аристократів, що емігрували в Росію під час Великої французької революції. Перед закінченням юридичного факультету Московського університету (1888) В. Леонтович написав наукову працю “Історія землеволодіння в Україні від повстання гетьмана Б. Хмельницького до введення кріпацтва царицею Катериною II”, що дістала високу оцінку (авторові присвоєно звання кандидата прав) і обіцяла наукову кар'єру. Та обставини життя розпорядилися інакше: молоду людину покликано в Україну, де він оселився на своїй батьківщині – хуторі Орехівщина. Був гласним Полтавського губернського зібрання. Збудував двокласну школу, разом з братами

організував акціонерне товариство, яке побудувало цукроварню. Головне – в Україні народився патріотично налаштований землевласник і меценат.

З приводу пробудження своєї національної свідомості В. Леонтович у автобіографії згадував: “Москва не зробила на мене обрусительного впливу, навпаки, там вперше засумував я за рідним краєм, відчувши різницю у звичаях та у вдачі людности, і там вперше збудилася у мене національна свідомість, яка згодом ще дужче зміцніла під впливом В.Ф. Смиренка, з яким я ближче познайомився по закінченні університету” [1, 8]. Український патріот, відомий інженер цукроваріння, меценат, В. Смиренко увів небожа своєї дружини до середовища національної інтелігенції, а це посприяло формуванню культурно-громадських зацікавлень юнака та розвиткові його письменницького таланту. Українські переконання В. Леонтовича зміцнив і шлюб з Юлією Лесевич, донькою українського філософа та письменника. І як наслідок – у прагненні реалізуватися на ниві національної суспільної діяльності В. Леонтович стає членом київської “Старої громади”, Товариства українських поступовців (ТУП), головою “Товариства підмоги українській літературі, науці й штуці” (1911-1919), редагує журнал “Нова громада” (1906), протягом 1906-1914 років видає газети “Громадська думка” і “Рада” (разом із В. Смиренком і Є. Чикаленком), працює у складі редколегії журналу “Літературно-науковий вісник”, на сторінках якого друкує власні художні твори та рецензії.

Лютневу революцію 1917 року В. Леонтович вітав як таку, що мала принести Україні національне визволення. З ентузіазмом працює у відновленій газеті “Нова рада”. Стає заступником голови Українського Наукового Товариства, що розробило ідею створення Української Академії наук. Від Товариства українських поступовців обирається до Центральної ради: з 1918 року в уряді гетьмана П. Скоропадського обіймає посаду Міністра земельних справ при кабінеті Ф. Лизогуба. В цей час з-під пера В. Леонтовича з'являється проект земельної реформи, згодом оцінений як один із найдемократичніших у Європі, але він, на жаль, не був зреалізований. 1919 року

* Ювілеї завжди поставали дієвим імпульсом до вивчення спадщини видатних діячів культури.

В. Леонтович за призначенням уряду Директорії короткий час працює уповноваженим Українського Червоного Хреста в Одесі. Цього ж року в Києві побачив світ “Московсько-український правничий словничок”, складений В. Леонтовичем (у співавторстві з С. Єфремовим). Це було останнє прижиттєве видання В. Леонтовича як громадського діяча та письменника в материковій Україні.

Після встановлення більшовицького режиму Володимир Миколайович змушений був емігрувати, щоб уникнути репресій. Цікава деталь: таємно виїхати родині Леонтовичів допомогли селяни, хоча свого часу й палили його маєток. Блукаючи у пошуках осілого місця (Болгарія, Сербія, Німеччина), В. Леонтович спиняється на постійне проживання в Чехії, де продовжує свою громадсько-культурну та літературну діяльність. Помер В. Леонтович 1933 року і похований на Ольшанському цвинтарі у Празі.

Увійшовши до літературного процесу наприкінці XIX століття, В. Леонтович як прозаїк зреалізувався в реалістичній манері письма. Слід одразу зазначити, що він не повторював попередників, а виявляв ще вповні не розкриті потенційні можливості українського варіанту реалізму, що традиційно існував у поєднанні з романтичною стильовою тенденцією. І це в той час, коли вже пробуджувався ранній український модернізм, різновекторно розвиваючись на ґрунті романтизму (О. Кобилянська, М. Коцюбинський) та натуралізму (В. Винниченко). С. Єфремов вважав В. Леонтовича об'єктивістом, М. Євшан – одним із найбільших українських натуралістів, поряд із М. Чернявським та Л. Яновською. І. Франко у рецензії на “Літературний збірник” (Київ, 1904), присвячений пам'яті І. Котляревського, у зв'язку з відомим оповіданням В. Леонтовича “Абдул-Газіс”, точніше, друкованим уривком з нього (під назвою “З однієї подорожі”), назвав письменника **видатним прозаїстом** [6, 230] (за характером порушених проблем та способом художнього розв'язання). Це визначення виявилось найточнішим. І. Франко високо оцінював творчість письменника на підставі того, що повісті та оповідання автора історичної фантазії “Абдул-Газіс” лягали у великий Франковий проект творення української літератури, поорієнтованої на західноєвропейський класичний реалізм та натуралізм. На жаль, натуралістична традиція в українській літературі практично не досліджувалася (Ч. Діккенс, О. де Бальзак, Е. Золя, Г. Флобер, Л. Толстой, Ф. Достоєвський). Хоча, як слушно зазначає Д. Наливайко, „натуралізм в ній розвивався досить широко, розмаїто, але в літературній науці так і не був визначений, ні у своїх дійсних параметрах, ні у своїй суті“ [4, 313]. Однак це, за Франковою національною концепцією поступу української літератури, не виключало, а навпаки, передбачало дальший розвиток таких новітніх стильових тенденцій, як імпресіонізм та символізм. Показово, що у прозі самого І. Франка

згадані модерністські тенденції виявилися переважно на ґрунті натуралізму.

У повісті “Абдул-Газіс” (а таке жанрове означення точніше), написаній із життя кримських татар, що в повному обсязі вперше була надрукована в “Літературно-науковому віснику” за 1903 рік, В. Леонтович розкрив трагедію можновладця, який несвідомо зрадив свій народ. Інонаціональна тема завжди була не традиційна для української літератури. І порушена національна проблема теж. Тим більше, що поставлена вона не у локальному масштабі (якщо брати до уваги імперський спосіб співжиття з іноземцями), а у широкому: на підставі вибору між деспотизмом єдинокровного повелителя та культурою, яку можуть принести чужинці.

Газіс, здобувши освіту у Росії, після повернення на батьківщину твердо вирішує визволити свій темний та гноблений народ шляхом запросин до порядкування в країні освічених росіян. Будучи другою особою у суспільстві, він підмовляє хана на вирішальні політичні дії. З метою успішного здійснення свого плану Газіс вивозить хана з Дейламу під приводом зустрічі з російським царем, а в цей час приходять “рятівники”. Під впливом картин, які спостеріг Газіс, їдучи раніше завойованими Таврійськими землями, результатів упровадження “уруських” законів, розмов із місцевим населенням – свідомими людьми, здеморалізованими, зрусифікованими іноземцями, він усвідомлює свою помилку (“Культура йде, та яка, яким шляхом? Які наслідки будуть із такої культури?”), та змінити вже нічого не можна.

Підзаголовок “Історична фантазія” акцентує полісемантичне прочитання повісті. Серйозність інтерпретації теми та характер розв'язання проблеми зумовили відповідне стильове рішення – реалізм із елементами натуралізму, що розвивався зазвичай у протидії до реалістичної прози, позначеної ідеалістично-романтичною тяглістю. Відтак, з'являється в повісті детальна описовість, подорож як форма розгортання сюжету і його логічна кінцівка – самогубство.

Розвиток натуралістичної тенденції в період становлення суб'єктивного письма далеко не всіма, навіть поважними критиками, сприймався позитивно. І це природно. Адже за логікою поступу світового літературного процесу поч. XX століття натуралізм як художній напрям мав залишитися вже осторонь магістральних стильових тенденцій, хоча в українській прозі на цей час реалізм із його поглибленим психологізмом та натуралістичною тенденцією розвивався паралельно з модерністськими шуканнями. І саме через те А. Ніковський, із яким можна погодитися, вбачав у кращих реалістичних повістях В. Леонтовича (“Пани та люди”, “Per pedes apostolorum”) “предтечу того сміливого трактування соціальних питань, що прокидається в українській літературі коло 1905 року, особливо в творчості Винниченка” [5, 377]. А М. Сріблянський, рецензуючи ту саму збірку оповідань В. Леонтовича “Старе й нове”

(1913) на сторінках “Української хати”, засудив письменника за те, що той немовби “став на бік „традиційної“ не літературної літератури, що мала тавро „не літературного натуралізму“, яскраво віддзеркалив у своїй прозі всі „дефекти літературної старосвітчини“ і продемонстрував „слабке битописательство“, котрому дуже далеко навіть до битописательства наших „старих“” [7, 90]. Причини неприйняття М. Сріблянським творів В. Леонтовича можна пояснити повною авторською відстороненістю, позасуб’єктивністю письма, інтелектуалізмом, публіцистичністю, “нудною обрисовкою старих типів”, як писав критик. Доречно нагадати, що М. Коцюбинський свого часу заохочував М. Могиланського написати хроніку життя середніх дідичів Чернігівщини, але той відмовився, пояснюючи іншими зацікавленнями [3, 54]. В. Леонтович здійснив цей задум за власним бажанням, хоча створив життєпис дідичів не Чернігівщини, а Полтавщини.

Що залишилося непоміченим, а відтак, не поцінованим у творчості В. Леонтовича? По-перше, прагнення автора описати родовід “панів і людей” крізь призму історико-революційних подій, порушуючи при цьому світову проблему “земля і кров”; по-друге, створити якнайповнішу галерею типів із різних соціальних верств та прошарків української суспільності; по-третє, дати обґрунтовану мотивацію вчинків героїв, зумовлену не так біологічними (на відміну від В. Винниченка), як соціальними чинниками, вибудувати правдоподібний життєво-парадоксальний сюжет із несподіваною і переважно трагічною кінцівкою, “дрібнописом”, як писав І. Франко про О. Пчілку, а у випадку з В. Леонтовичем швидше розмисловоспокійним епічним словом (В. Погребенник) створити настрої, відповідний об’єктивно зображуваним подіям.

Із перших публікації В. Леонтовича в його оповіданнях та повістях (“Солдатський розрух”, 1891, “Пани й люди”, 1898) спостерігається повна відсутність ужиткового етнографізму чи традиційної ідеалізації національних характерів, а навпаки, наявне викривальне зображення помислів та способу життя переважної більшості, зокрема, українського духівництва (“Per pedes apostolorum”, 1896) [6, 27-31], що, за словами М. Грушевського, мало бути для українського народу інституцією духовності та національної свідомості. На переконання В. Леонтовича, зятятість дотримання в українській белетристиці віджилих художніх засобів з етнографічною атрибутикою практично нічого не додавало для розвитку загальної ідеї твору, для змалювання типів та навколишнього середовища [2, 33]. Загалом складається враження, що романтичний спосіб художнього мислення практично не властивий В. Леонтовичу. Ця ознака відмежовує його новітню реалістичну прозу від прози українських реалістів-побутовістів, зосібна, замилуваних у звичаях рідного народу. Як реаліст, а почасти й натураліст, В. Леонтович прагнув кожен образ, характер, явище, предмет об’єктивно

увиразнити шляхом “диференційованого” описування, і до того ж – всебічного, у варіативах “позитивного” та “негативного” наповнення. Погляд письменника-спостерігача, для якого життєві явища мають підвищений інтерес, постійно перебував у межах людської високопорядності. Відповідальність за достеменне художнє відтворення “побаченого” та “пізнаваного” – так можна сформулювати творче кредо прозаїка. Сповідуваних естетичних принципів В. Леонтович дотримується під час творення як образів селян, робітників, солдатів, духівників, так і поміщиків. Зокрема, у повісті “Старе і нове” (1913) розгром кравецької майстерні заможного власника Тарноруцького письменник пояснює не лише соціальною несправедливістю, а й внутрішнім деградуванням вкрай озлобленої людини. “Ся злість, – уточнює автор, – була почасти наслідком нахабства у боротьбі, яке виховує некультурне суспільство, що схиляється перед тим, хто з більшою твердістю та завзятістю напасідає вимагаючи” (такий авторський коментар зустрічається у текстах не часто). Водночас В. Леонтович виявляє в людині здатність до усвідомлення своєї провини (“Совість”, 1914), уміє оцінити її шляхетність (“Я заробив у мого Бога”, 1913). Зріла нарація автора розгортається внаслідок “розгляду”, “вивчення”, “реєстрації” подій і явищ життя, в центрі яких перебуває людина, котра стає жертвою історичних обставин. А гарантує при цьому художню правдоподібність майстерно вибудований сюжет. Отже, соціальний тип, обставини і сюжет – це той творчий інструментарій, завдяки якому В. Леонтович епічно представляє художню правду життя, що вже існує як сторінка національної історії. З цього погляду найхарактерніші повісті “Хроніка Гречок” (1922), “Ворохобня” (1930), “Лихо подоланим”, які об’єднує виважена риса творчості письменника: вміння показати залежність трагічної долі героя та й цілої нації від руйнівних історичних подій, а саме, революційно-більшовицьких дій “нових апостолів”. Якщо у повісті “Хроніка Гречок” В. Леонтович розповідає про крах родоводу одного з панів унаслідок парадоксальної мінливості історичних ситуацій (один син гине на шляху терористичної боротьби з царатом, а другого вбивають більшовики), то у повісті “Ворохобня” простежує дії малоїмущого селянина у пошуках способу стати землевласником (від агітації проти царя, спілки з більшовиками через змову з куркулями до перебування в загоні Махна, де й підстерегла його більшовицька куля). У повісті “Лихо подоланим”, в якій ідеться про руйнацію міста як уособлення більших соціально-суспільних національних структур, можливо, найяскравіше виявився синтез мислення художника слова та політичного діяча.

І на завершення. Важливо проакцентувати свідомий вибір письменником як об’єкта свого зображення, так і способу художнього вираження. Свідчить про це не лише раннє оповідання

“Самовбивець” (1898), що, по суті, є пародією на тип бездіяльного самозакоханого героя модерністської прози, яка відповідала кризовому стану тогочасної західноєвропейської культури, а й критичний аналіз творів українських письменників, попередників і сучасників. Зокрема, у рецензії 1903 р. на оповідання Грицька Григоренка В. Леонтович, по суті, обґрунтував потребу в об’єктивному художньому письмі, розмежовуючи українську ідеалізовану прозу про народ 70-80-х років та деромантизовану – кінця 80-

90-х [2, 31]. І послідовно дотримувався цього естетичного принципу впродовж усього свого творчого життя.

Розмисловоспокійне письмо В. Леонтовича вочевидь заслуговує на уважне вивчення, а з огляду на малодосліджену натуралістичну тенденцію в українській прозі тим паче. А це в свою чергу збагатить уявлення про загальну картину розвитку національного письменства кінця XIX – поч. XX століття.

Література

1. Леонтович В. Зібрання творів у 4-х тт. – К., 2005. – Т. 3.
2. Леонтович В. Зібрання творів у 4-х тт. – К., 2005. – Т. 4.
3. Могилянський М. М. Коцюбинський. Уривок з споминів // Літературно-науковий вісник. – 1913. – Т. 63. – Кн. 7-8.
4. Наливайко Д. Натуралізм в українській літературі // Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістики. – К., 2006.
5. Ніковський А. [Рец.] Вол. Леонтович. Старе й нове. Оповідання. – Київ, 1913 // Літературно-науковий вісник. – 1913. – Т. 64.
6. Погребенник В. Об’єктивний тип епічного мислення В. Леонтовича (на матеріалі повісті „Per pedes apostolorum“) // Слово і час. – 2007. – №2.
7. Сріблянський М. [Рец.] Вол. Леонтович. Старе й нове. Оповідання. – Київ, 1913 // Українська хата. – 1914. – № 1.
8. Франко І. На вічну пам’ять Котляревському // Франко І. Зібрання творів у 50-ти тт. – К., 1982. – Т. 35.